

Kohti historiantutkimuksen ja historiankirjoituksen tieteenfilosofiaa

Kiitän ”Historiantutkimuksen tieteellisyydestä” -tekstin tekijöitä tarpeellisen ja tarkkanäköisen artikkelin kirjoittamisesta. Olen useista, jopa useimmista, kirjoituksen sisältämistä havainnoista samaa mieltä. Silloinkin, kun tässä kommenttipuheenvuorossa haen lisäperusteita esitetyille näkemyksille, tarkoituksenani on syventää keskustelua historiantutkimuksen tietoteoreettisesta olemuksesta ja tieteellisestä sekä yhteiskunnallisesta roolista.

Eräs kirjoituksen pääväittämiä on se, että historiantutkijoilla tai ehkäpä historiasta teoreettisesti ja filosofisesti kirjoittavilla on epärealistinen ja ongelmaton käsitys luonnontieteistä. Kirjoittajat ovat tässä asiassa todennäköisesti valitettavan oikeassa. Uskon, että asiantilalle on myös selityksensä. Tuskin kirjoittajatkään vaativat, että historiantutkijoilla ja -teoreetikoilla tulisi olla koulutus myös luonnontieteissä; eikä se edes takaisi realistisempaa kuvaa tieteellisyydestä yleensä. He tarkoittavat, että historian teoriasta kirjoittavat eivät tunne kovinkaan hyvin tieteistä käytyä filosofista keskustelua viime vuosikymmeninä. Vain harvat historiateoreetikot ovat saaneet koulutuksen tieteenfilosofiassa tai tieteen tutkimuksessa.¹

On hyvä muistaa, että vääristymisen vaara vaanii myös toiselta suunnalta. Ne harvat filosofisen koulutuksen saaneet, jotka ovat kiinnostuneita historiateoriasta, eivät välttämättä tunne oma-kohtaisesti historiantutkimuksen käytäntöjä. Riskinä on rakennella filosofisesti mielekkäitä, mutta historiografisesti² epärelevanttejä olkiukkoja. Myös tieteenfilosofinen keskustelu voi johdattaa harhaan. Esimerkiksi tämän tekstin yhdessä kohtaa antirealismi esitetään negatiivisena ja sen kannattaminen jämähtämisenä instrumentalis-

miin. Puhe instrumentalismista antirealismina ei ole kuitenkaan kovin valaisevaa historiantutkimuksen kohdalla. Tieteenfilosofiassa instrumentalismi nimittää kantaa, jonka mukaan teoreettiset termit tieteissä eivät viittaa mihinkään teorian ulkopuolisiin (todellisiin) entiteetteihin, vaan termien rooli on välineellinen. Instrumentalismiin mukaan niitä käytetään organisoimaan havainnot dataa ja ennustamaan tulevaisuutta. Vaikka historiantutkimuksessa käytetään joskus malleja tai teoreettisia postulaatteja välineellisesti, kyse on lähinnä muiden tieteiden lainoista, joita käytetään selittämään menneisyyden ilmiöitä. Historiantutkijat eivät itse juurikaan luo malleja tai teoreettisia postulaatteja kuvaamaan menneisyyttä. Kysymys mallien tai teoreettisten postulaattien ”todellisuudesta” sellaisenaan ei olekaan kovin relevantti filosofinen kysymys historiankirjoituksen kohdalla. Ominaista historiantutkimukselle on pyrkimys ymmärtää ja selittää partikulaareja eli ainutkertaisia tapahtumia. Realismin ja antirealismin välisessä kiistassa onkin pureuduttava tähän alan ominaispiirteeseen.

On silti vaikeaa olla eri mieltä ajatuksesta, että historiateoreetikoiden ja historianfilosofien tulisi olla tieteenfilosofisesti syvemmin sivistyneitä. Ei ole todellakaan suotavaa, että historiateoreettinen keskustelu erkaantuu ”omaksi filosofiseksi heimoyhteisöksi”. Luonnontieteen objektiivisuutta ihannoidaan turhaan; turhaan siksi, että kuva tieteestä on ihannoitu. Kirjoittajat ovat aivan oikeassa todetessaan, että on syytä pyrkiä muodostamaan uusi tiedekuva ja näkemys historiantutkimuksesta ”moderniin tieteenfilosofiaan ja sosiologiseen tieteen tutkimukseen kiinnittyen”. Myös historiografian filosofian mahdollisuus

1. Käytän termiä ”tieteen tutkimus” kattokäsitteenä kolmen alan yhdistelmälle: tieteenfilosofia, tieteenhistoria ja tieteen-sosiologia.

2. Käytän sanaa ”historiografia” tarkoittamaan systemaattista pyrkimystä ymmärtää ja kirjoittaa historiaa eli historiantutkimusta ja -kirjoitusta. Tässä kohtaa ”historiografisesti” on siis lyhyempi ilmaisu muodolle ”historiantutkimuksen ja -kirjoituksen kannalta”. Ks. Aviezer Tucker (toim.) *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*. Wiley-Blackwell 2009, Introduction.

syventää ymmärrystämme tieteistä ja tieteellisyydestä on syytä tunnistaa ja tunnustaa. Tieteenhistorian kirjoittaminen on sekin historiankirjoittamista, ja on hankalaa, ehkä jopa mahdotonta, käydä keskustelua (tieteen)historiankirjoittamisen lähtökohdista ja perusteista tuntematta tieteenhistoriaa ja tieteenfilosofiaa.³

Kirjoittajat syylistävät erityisesti ”narrativisteja” historiateoreettisen keskustelun eriyttämisestä omaksi erilliseksi diskurssisaarekkeeksi, koska yhtymäkohtien löytäminen muihin aloihin ei ole lainkaan ylivoimaista. Heidän huomionsa historiankirjoituksen ja tieteen jaetusta julkaisukanavasta osuikin naulan kantaan. Toisin kuin narrativistit antavat ymmärtää, historiaa julkaistaan nykyisin hyvin paljon artikkelimuodossa, eikä siis vain monisatasivuisina kirjoina. Tästä huolimatta kirjoittajilla ja ”narrativisteilla” on joissain kysymyksissä enemmän yhteistä kuin miltä ensisilmäyksellä näyttää. Narrativistit ovat hyvinkin valmiita ulottamaan narratiivisen konstruktivismiin muillekin aloille. Esimerkiksi termistä ”narratiivi” on tullut niin yleinen, että kohta voi olla perusteita puhua narrativistisesta tieteenfilosofisesta imperialismista. Narrativismi on joka tapauksessa löytänyt tiensä tieteenhistorialliseen ja -filosofiseen keskusteluun.⁴

Miksi kirjoittajat ovat niin huolissaan historian tutkimuksen tieteellisestä statuksesta? He toteavat osuvasti, että ”ajatus luonnontieteistä eksakteina, lopulliseen totuuteen pääsevinä ja varmoja luonnonlakeja löytävinä tieteenaloina on oikeastaan aina ollut lähinnä päättäjille, suurlle yleisölle ja opiskelijoille tarjottua idealisoitua myyntipuhetta”. Miksi sitten halutaan jatkaa nokittelua siitä, kuka on oikeasti tieteellinen ja kuka näennäis- tai epätieteellinen? Tämä on tietenkin yhteiskunnallisesti merkityksellistä, sillä tieteelliseksi tituleerattua uskotaan ja rahoitetaan. Tässä kilvassa oikeastaan kenen tahansa kannattaa esittäytyä tieteellisenä ja tieteen edustajana, sillä onnistuminen tällaisessa brändäyksessä merkitsee valtaa ja rahaa. Mutta jos tämä on tieteellisyydestä käytävän keskustelun keskeisin huoli ja tavoite, niin emmekö tule vain jatka-neeksi samaa myyntipuhetta?

Samantyyppinen auktoriteettikilpa näyttää olevan kyseessä myös silloin, kun korostetaan jonkin alan tai toiminnan objektiivisuutta, faktapohjaisuutta, totuudellisuutta ja niin edelleen. Kaikki ovat niin yleviä sanoja, että erityisesti nykyisellä ”totuuden jälkeisellä” ja ”vaihtoehtoisten faktojen” aikakaudella monilla toimijoilla on vahva motivaatio liittää juuri nämä predikaatit omaan toimintaansa. Ongelmana on vain se, että tällaiset assosiaatiot informoivat useimmiten hyvin vähän näiden toimintojen luonteesta. ”Vastaus kysymykseen, onko historiantutkimus objektiivista, riippuu kuitenkin täysin käytettävästä objektiivisuuden määritelmästä ja sen tavoiteltavasta tasosta.” Todellakin! On vähintään yhtä tärkeää raaputtaa pintaa ja miettiä, mitä objektiivisuuspuhe pitää sisällään. Yhdysvaltalainen filosofi Wilfrid Sellars oli mielestäni aivan oikeassa siinä, että olennaista on ymmärtää filosofisten ja abstraktien termien kielellinen rooli: mitä niillä tehdään ja mihin niillä pyritään. Hän kirjoitti abstraktien käsitteiden metalingvistisestä funktiosta.⁵ Mitä ne ovat esimerkiksi ”faktojen” ja ”objektiivisuuden” kohdalla? Pitäisinkö objektiivisuuden rimaa hiukan korkeammalle sekä ”tieteissä” että historiantutkimuksessa kuin pelkkänä ”pyrkimysenä” säädellä tutkimusta vinouttavia vaikutuksia.

Kirjoittajat tarkoittavat tietenkin sitä, että historiantutkimuksen erot ”tieteisiin” tai luonnon-tieteisiin eivät ole lainkaan niin suuret kuin usein annetaan olettaa. Suhteessa vallitsevaan kuvaan tämä tarkoittaa tieteen nostamista alas ideaaliselta, ehkäpä idealistiselta, jalustalta ja historiantutkimuksen nostamisesta samalle madaltuneelle tasolle. Kuten jo todettua: tämä on perusteltua. Mutta mitä muuta tieteellisyys sitten tarkoittaa tai tieteellisyyden tulisi tarkoittaa? Jos se merkitsee sitä, että historiantutkimus on muihin systemaattisiin ja tietoa tuottaviin aloihin verrannollinen sosiaalinen praxis, systemaattisen toiminnan muoto, olen samaa mieltä. Tämän ei saisi kuitenkaan peittää alleen tieteenalojen ominaispiirteitä.

Eräs merkittävä trendi tieteenhistorian ja -filosofian piirissä on ollut niin sanotun yleisen tieteenfilosofian pirstaloituminen erikoisalatieteenfilosofioiksi. Kirjoittajien huomio tieteiden

3. Ks. esim. https://www.oulu.fi/sites/default/files/content/files/Centre_Agenda_alkuosa.pdf.

4. Ks. esim. ”Narrative in Science” -teemanumero lehdessä *Studies in History and Philosophy of Science* 62 (2017), 1–98.

5. Ks. Wilfrid Sellars, *In the Space of Reasons. Selected Essays of Wilfrid Sellars*. (Toim.) Kevin Sharp & Robert B. Brandom. Harvard University Press 2007. Erityisesti luku ”Grammar and Existence: A Preface to Ontology”, 126–163.

”metodologisesta ja tietoteoreettisesta monimuotoisuudesta” on hyvin linjassa tämän muutoksen kanssa. Ehkä jopa 1980-luvulle asti käytiin keskustelua tieteen ja tieteellisyyden luonteesta ja kehityskulusta yleisesti. Suuria nimiä näissä debateissa viime vuosisadan toiselta puoliskolla olivat Karl Popper, Thomas Kuhn, Imre Lakatos, Paul Feyerabend ja Larry Laudan. Viime vuosikymmeninä niin sanotun yleisen tieteenfilosofian rooli on pienentynyt, ja tieteenfilosofinen erikoistuminen biologian, fysiikan, kemian, taloustieteen, arkeologian, paleontologian ja niin edelleen filosofioihin vallannut tilaa. Tässä voi nähdä jopa tiettyä ironiaa, sillä jossain mielessä asiantila vahventaa Feyerabendin aikanaan pöyristyttäväksi koettua väitettä, että ei ole olemassa tieteellistä metodologiaa. Feyerabend saattoi olla tässä asiassa oikeassa pelkästään siksi, että on *de facto* olemassa moninainen joukko alakohtaisia tieteellisiä metodeja, peukalosääntöjä ja muita tieteen harjoittamisen tapoja.

Tieteenfilosofian pirstaloitumisen voi lukea jopa eräänlaiseksi postmodernin toteutumiseksi siinä mielessä, että muutaman tieteellisyysperiaatteen varassa nojaava harmoninen järjestynyt ideaali on hajonnut monimuotoiseksi filosofiseksi mosaiikiksi. Olen samaa mieltä kirjoittajien ajatuksesta, että tieteenfilosofinen pluralismi on ”hedelmällinen lähtökohta.” En kuitenkaan sanoisi tämän tarkoittavan välttämättä ajatusta ”erilaisten totuusteorioiden rinnakkaiselosta”. Pikemminkin voidaan ajatella kirjoittajien ehdotuksen kanssa yhteensopivasti, että ei ole syytä sitoutua *globaalisti* mihinkään (tieteen)filosofiseen kantaan. Esimerkiksi relativismi voi olla järkevä ”hyödyllisyyden” käsitteeseen sovelletuna, mutta hyvin problemaattista ”totuuden” kohdalla.⁶ Sovellutukset on ratkaistava tapauskohtaisesti.

Tieteenfilosofioiden lokalisoitumisen johdosta on syytä jättää tilaa sille, että myös histo-

riantutkimuksella ja -kirjoituksella voi olla uniikkeja ominaisuuksia verrattuna muihin tietoa tuottaviin käytänteisiin. Ja vaikka kirjoittajat ovat todennäköisesti oikeassa siinä, että ajallisuus tai narratiivisuus eivät ole tällaisia vain historiografiaa määrittäviä ominaisuuksia, historian tutkimuksen ja -kirjoituksen omalaatuisuus tieteiden kentässä voi ilmetä ja toteutua joidenkin muiden periaatteiden ja käytänteiden muodoissa. Niiden ymmärtäminen vaatii muiden tieteenfilosofioiden tapaan alakohtaista sensitiivisyyttä. Esimerkiksi tieteenfilosofi William Whewellin ajatus ”kolligatiivisista käsitteistä” on kehittynyt mielenkiintoiseen suuntaan historianfilosofian parissa. Niitä ovat analysoineet muun muassa W. H. Walsh, Morton White ja Frank Ankersmit. Totta silti, että kolligatiivisen käsitteen sovellutusala on laajempi kuin vain historia ja historiankirjoitus.⁷

Tieteenfilosofisesti tärkeintä olisi pyrkiä löytämään ne ominaispiirteet, jotka luonnehtivat historian tutkijoiden yhteisöjä huolimatta ja huolehtimatta tieteellisyyden statuksesta. Tieteenfilosofioiden erikoistuminen ei välttämättä tarkoita, etteikö löytyisi kaikkia aloja ja praksiksia yhdistäviä piirteitä jollain kenties syvemmillä tasolla. Oma hypoteesini on, että tieteellisiä yhteisöjä luonnehtii eritasoisesti ja -muotoisesti toteutuva kriittisyys ja rationaalisuus.⁸ Ehkä voidaan löytää myös alakohtaisia rationaalisuuden ilmentymiä esimerkiksi niiden tapojen muodossa, joilla historioitsijat argumentoivat kirjallisesti ja niiden arviointistandardien merkityksessä, joilla he arvioivat kollegoidensa töitä. Ainakin tätä mahdollisuutta olisi tutkittava.

Kirjoittajat viittaavatkin hedelmälliseen tutkimussuuntaukseen. He nostavat esiin tulkinnan kestävyuden sekä väitelauseiden ja synteesin suhteen. Näitä käytänteitä ja yleisemmin historiankirjoituksen päättelykäytäntöjä olisi hyvä kartoittaa tarkemmin. Pidän Ankersmitin

6. Esimerkiksi työkalut ovat hyödyllisiä joitakin tarkoituksia ajatellen. Vasara on hyödyllinen nauhojen lyömiseen, mutta olisi erikoista väittää vasaran olevan hyödyllinen absoluuttisesti. Totuus-käsitteen kohdalla ei voida toimia näin joutumatta hankaliin filosofisiin ongelmiin. Jos kaikki totuusväitteet ovat suhteellisia, päteekö tämä myös väitteeseen totuuden suhteellisuudesta?

7. Ks. Jukka Hattukankaan pro gradu -työ ”Kolligatiiviset käsitteet ja niiden käytön oikeutus”. <http://jultika.oulu.fi/Record/nbnfioulu-201912063224>.

8. Tässä kohdin on korjattava eräs kirjoittajien omaa ajattelua koskeva väite. He toteavat aivan oikein, että postnarrativistisen filosofian lähtökohta on metodologinen. Se on vieläkin syvemmin metodologinen kuin yleensä ajatellaan metodologiasta puhuttaessa. Ajatuksena on, että oikein tekeminen takaa tiedon myös määritelmällisesti. Perustelen tätä lisää tulevassa tuotannossani. Ei ole kuitenkaan oikein sanoa, että lähtökohtana ei ole ”jyrkkä tietoteoreettinen relativismi”, koska lähtökohtana ei ole relativismi lainkaan. Arviointikriteerit ja rationaalisuus eivät ole postnarrativismissa suhteellisia.

ajatusta ”käännössäännöistä” erityisen mielenkiintoisena. Käännössäännöt ovat sääntöjä, tai olisivat, jos sellaisia olisi, joilla historian yksittäiset faktat tai ”data” ”käännetään” kokoavan synteesin, tulkinnan tai narratiivin muotoon.⁹ Kuten tunnettua, samojen faktojen pohjalta voidaan muodostaa useita eri tulkintoja vaikka Napoleonin luonteesta ja olemuksesta historiallisena henkilönä. Varmaa on, että tässä ”kääntämisessä” ei käytetä tieteenfilosofiasta tuttuja päättelyperiaatteita, kuten induktiota tai deduktiota. Oma ajatukseni on karkeasti se, että yleiset päättelyperiaatteet yhdistettynä historiadiskurssiin ja sen konventioihin tarjoavat meille ”realistisemmän” näkemyksen, miten järkeily toimii historiantutkimuksen parissa. Tuskin päättely ja syntetisointi lähtee ”faktoista” tai lähteistä. Ehkä lähtökohta onkin ”ylätasolla”, historiadiskurssissa, jota pyritään muuttamaan ja korjaamaan muun muassa lähteiden valossa.

Kirjoituksen loppupuolella kirjoittajat kiinnittävät tarkkanäköisesti ja erinomaista historian tajua osoittaen huomionsa siihen, kuinka erilaista aikakautta elämme nyt kuin vaikkapa neljä vuosikymmentä sitten. Kriittinen vastapooli on vaihtunut. ”Valeuutisten ja ilmastonmuutoksen kiistämisen aikakaudella ongelmat koskevat ennemmin *tietämättömyyden valtaa* kuin tiedon valtaa.” He kysyvät: ”Mitä hyötyä on sanoa tällä vuosituhannella syntyneelle perustutkintopiskelijalle, että tieteen totuudellisuus on syytä kyseenalaistaa?”

Francis Baconin kuuluisan sanonnan mukaan tieto on valtaa, mutta olen samaa mieltä kirjoittajien kanssa, että niin on tietämättömyyskin. Tämä on tärkeä ja jatkokehittelyn arvoinen ajatus. Tietämättömyys merkitsee valtaa monenlaisen häm-

mentämisen ja harhaanjohtamisen muodoissa, jota harjoitetaan ihmisen tietämättömyyteen nojaten. Ja enemmänkin: päättäjien tietämättömyys saattaa hyvinkin toimia itesesensuurin puutteen hahmossa vallan katalysaattorina. Kun ei tiedä eikä tunne asioita, on helppo väittää kaikenlaista perusteetonta ja lupailta pilvilinnoja tulevaisuuteen

Tietämättömyyden vallan vuoksi on yhteiskunnallisesti epäviisasta nakertaa tieteellisen toiminnan uskottavuutta. Valeuutisten ja tietoisien harhaanjohtamisen aikakaudella toivomme on asetettava tieteissä kehollistuvaan kriittiseen ajatteluun ja tieteiden kykyyn tuottaa tietoa systemaattisesti. Toisaalta kriittisen tiedeyhteisön jäsenenä ja tieteenutkijoina tiedettä ja sen toimintatapoja on kyettävä arvostelemaan, ellemme halua asettaa itseämme uudella tavoin tieteen propagandistin saappaisiin, joka kaunistelee sen toimintatapoja. On turha piilotella sitä, että tiedekin on ihmisten toimintaa erilaisine puutteineen ja lieveilmiöineen. Ehkä ratkaisu on tässä kohdin suhteellisuudessa. Tieteiden merkitystä tiedon tuottajina ei kannata vähätellä muihin informaation tuottamisen keinoihin verrattuna, mutta kaikkia tiedon ja informaation tuottamisen käytäntöjä on syytä tarkastella kriittisesti. Keskeiset kysymykset ovat, mistä aineksista todellinen tiedollinen auktoriteetti syntyy ja missä se toteutuu parhaiten. Ketä voidaan pitää luotettavana? Ja mihin tietoteoreettisiin mekanismeihin luottamus perustuu?

Jouni-Matti Kuukkanen, filosofian professori, tieteen ja aatteiden historia, Oulun yliopisto

9. Frank Ankersmit, *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language*. Martinus Nijhoff Publishers 1983, 77, 81, 87, 216, 226.